

Pojam zla u filozofiji Hannah Arendt

Grgurić, Tea

Undergraduate thesis / Završni rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:476885>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-18**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij filozofije i engleskog jezika i književnosti

Tea Grgurić

Pojam zla u filozofiji Hannah Arendt

Završni rad

Mentor: Prof. dr. sc. Željko Senković

Osijek, 2019.

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Preddiplomski studij filozofije i engleskog jezika i književnosti

Odsjek za filozofiju

Pojam zla u filozofiji Hannah Arendt

Završni rad

Humanističke znanosti, filozofija, socijalna filozofija

Mentor: izv. prof. dr. dc. Željko Senković

Osijek, 2019.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravio te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni. Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, 13.rujna 2019.

Tea Grgurić, 0122221589

Handwritten signature of Tea Grgurić in cursive script.

Sažetak

Pojam zla se u filozofiji Hannah Arendt pojavljuje kroz prizmu suvremenih događanja, ali i putem osvrta na filozofske prethodnike, među kojima se ističu Sokrat i Kant. Upravo zbog svog revolucionarnog shvaćanja problema zla, Arendt je svojedobno bila odbačena kako od znanstvene zajednice, tako i od Židovske vjerske zajednice, a smatra se kako je svojedobno pokrenula svojevrsni rat inteligencije s Manhattana koja nikada ne prestaje, već se samo primiri, pa opet bukni svakim novim javnim spominjanjem imena Hannah Arendt. Zadatak ovog završnog rada je osvrta na dva Arendtina djela koja se bave tematiziranjem i definiranjem zla: *O zlu* i *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla*, a s naglaskom na banalnost zla i radikalno zlo. Iako je tematiziranje banalnosti zla izravnije u drugome djelu, prvo ću koristiti kao oslonac i uputu u čitanje, te kao i povijesni pregled definicije zla kako bih pokazala revolucionarnost Arendtina pogleda na tu temu. Osim tih dvaju osnovnih tema, pružit ću i osvrta na teme kao što su totalitarizam, (kolektivna) krivnja i inkubacija zla s primjerom na nacističkom diskursu.

Ključne riječi: *Hannah Arendt, zlo, totalitarizam, radikalno zlo, banalnost zla*

Sadržaj

1. Uvod
2. O zlu
 - 2.1. O zlu općenito
 - 2.2. Radikalno zlo. Kant i Arendt.
3. Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla
 - 3.1. Banalnost zla kao produkt ne-mišljenja
 - 3.1.1 Inkubacija zla
 - 3.2. Recepcija
4. Krivnja
5. Zaključak

1. Uvod

Hannah Arendt je njemačko-američka filozofkinja i politička teoretičarka, koja se bavila nizom filozofskih područja od filozofije politike s naglaskom na totalitarizmu, pa sve do epistemoloških pitanja. Za vrijeme studija na Sveučilištu u Marburgu biva pod utjecajem svojih profesora koji su i sami ugledni filozofi, Martina Heideggera i Karla Jaspersa, kod kojega je i diplomirala. Za vrijeme Hitlerove Njemačke, odnosno Trećeg Reicha privodi ju Gestapo i kraće vrijeme provodi u zatvoru, pa potaknuta izraženom antisemitskom politikom bježi prvo u tadašnju Čehoslovačku, zatim u Švicarsku, a na kraju se smješta u Parizu. Nakon njemačke okupacije Francuske 1941. s mužem i majkom bježi u SAD, gdje doživotno ostaje. Za vrijeme boravka u SAD-u najprije provodi dva mjeseca kod jedne američke obitelji u Massachusettsu kako bi naučila engleski, a zatim se vraća u New York gdje aktivno sudjeluje u radu zajednice njemačkih Židova, a od 1951. predaje na mnogim američkim sveučilištima kao što su Princeton, Yale i Berkeley. Godine 1963. završava zapise sa suđenja Adolfu Eichmannu na kojemu je prisustvovala od njegova početka 1961, nakon što je kontaktirala američki časopis *The New Yorker* kojemu je ponudila izvještaj. Od samoga početka suđenja u travnju 1961., odlazi u Jeruzalem i prisustvuje suđenju, a kasnije će njezin izvještaj podići prašinu i uzrokovati polemike kako u akademskoj, tako i u židovskoj vjerskoj zajednici. Umrla je 1975. od posljedica srčanog udara, a pokopana je u New Yorku, kraj svojega supruga Heinricha Blüchera.

2. O zlu

2.1. O zlu općenito

Tekst *O zlu, Predavanje o nekim pitanjima moralne filozofije* djelo je izdano 2003.godine, a nastalo je na osnovu rukopisa iz ostavštine, strojnog zapisa predavanja održanih 1965. godine. Prvi su put ta predavanja objavljena u djelu *Responsibility and Judgement*, a pisana su i održana na engleskom jeziku. Predavanja u ovoj knjizi vezana su uz problem zla, a nerijetko i najavljuju teme kojima se Arendt bavila kasnije u svojem stvaralačkom radu, kao što su primjerice pitanje volje ili pitanje prosuđivanja. Iako se u tekstu nigdje izravno ne pojavljuje formulacija banalnosti zla, vrlo jasno se tematizira problem toga što se dogodilo kad su ljudi u prvoj polovici dvadesetog stoljeća u vrlo kratkom vremenskom razdoblju odlučili da dotad važeći moralni principi više nisu ispravni, počevši pristajati uz zločine koje su nerijetko i sami činili. Nadalje, bavi se pitanjem onih koji su odbili pristati uz novi sistem, rekavši da umjesto dotadašnjeg stava "to se ne smije", staju uz stav "ja to ne mogu", pri čemu se Arendt osvrće na Sokrata koji je govorio da je bolje biti u raskoraku sa cijelim svijetom nego sa samim sobom jer smo mi sami jedina osoba s kojom smo primorani doživotno živjeti. Hannah Arendt ovdje kao alternativu zlu ne nudi zabranu, već »obranu sposobnosti mišljenja i prosuđivanja, sposobnosti da postanemo osobama «¹

Djelo *O zlu* Arendt započinje razmišljanjem o Churchillu za kojega piše da je »u upadljivoj suprotnosti sa svime što možemo smatrati *Zeitgeist*-om«² te ga naziva osobom koja je iz osamnaestog poslana u dvadeseto stoljeće kako bi vrline prošlosti preuzele vodstvo u kriznim vremenima. Navodi kako je jednom prilikom Churchill zapisao:» Gotovo ništa materijalnoga i o čemu su me učili da je trajno i vitalno, nije se održalo. Sve što sam vjerovao da je nemoguće ili su mi govorili da je nemoguće, dogodilo se.«³ Arendt koristi taj Churchillov komentar kako bi najavila svoje tematiziranje labilnosti morala i čovjekove nepredvidljivosti. Početkom dvadesetog stoljeća sav dotadašnji moral se urušava

¹ Čačinović, N. (2006). *Pogovor u O zlu*, Arendt, Hannah. Zagreb. Naklada Breza

² Arendt, Hannah. (2003). *O zlu*. Zagreb: Naklada Breza. str 7.

³ Arendt, H. (2006) *O zlu*. Zagreb: Naklada Breza, str.8

gotovo preko noći, kad moral i etika postaju nešto promjenjivo poput, kako kaže, promjene ponašanja za stolom kod neke individue ili naroda.⁴ Naravno, navodi Arendt, postojali su oni koji su shvaćali i prethodno tom krah krhkost morala, pa kao primjer navodi Nietzschea koji tvrdi da je jedini valjani moralni kriterij sam Život, dok su stare vrijednosti zanemarive. Nietzsche, naravno, nije znao što će se dogoditi nedugo nakon njegove smrti i da će ljudsko ponašanje ugroziti ljude kao vrstu uopće, a njegova trajna veličina ostaje u tome da se drznuo pokazati koliko se moral istrošio i postao krajnje besmislenim. Nadalje, Arendt govori kako jednu od strašnijih činjenica predstavlja nijema suradnja svih slojeva njemačkog društva za vrijeme Drugog svjetskog rata, uključujući i stariju elitu koju nacisti nisu ugrožavali, a koja se nikad nije identificirala s vladajućom strankom. Nacizam je dokazao kako nije nužno potrebno izravno sudjelovanje u nedjelima niti čvrsto nacističko uvjerenje kako bi se zaboravila moralna uvjerenja koja su možda godinu ranije u tim ljudima postojala. Manjak mišljenja pokazao se sasvim dovoljnim ne-djelovanjem koje je omogućilo da šest milijuna ljudi nestane sa lica Zemlje. Osim Njemačke, Arendt ovdje navodi i Staljinovu Rusiju, pa i objašnjava razliku između ove dvije države koja leži u tome da Staljin nikada nije javno priznavao svoje zločine. On ih je licemjerno skrivao poput običnog kriminalca, riječ je bila o kako navodi, staromodnim zločinima; ništa u marksizmu ne najavljuje novi skup moralnih vrijednosti. S druge strane, Hitler je svoje zločine učinio legalnima i poželjnima, moral se urušio u puke navike i običaje, ne samo kod kriminalaca, već i kod običnih građana koji nisu dovodili u pitanje niti jednu novonastalu situaciju – jer zakon je zakon.

Ako polazimo od pretpostavke da nitko ne želi biti zao, dolazimo do apsurdna obzirom na to da zla na svijetu ipak ima i uvijek ga čini čovjek. Ovdje dolazimo do Arendtičinog oslanjanja na prethodnike, pa osvrćući se na Sokrata govori kako je čovjek koji čini zlo u sukobu sa samim sobom, pa da tako nitko ne želi činiti zlo radi samoga zla. Iz toga proizlazi pitanje jesu li onda ljudi (bili) svjesni zla koje čine ili pak samo umišljaju kako su svjesni, jer ako su ljudi tada zaista bili svjesni razmjera svojih zlodjela, postavlja se iznova fundamentalno pitanje o ljudskoj prirodi. U osnovi, da su se ljudi pridržavali jednog od Sokratovih osnovnih etičkih postulata koje nam kazuje da je bolje biti u raskoraku s cijelim svijetom nego sa samim sobom, pitanje je koliko bi se zla i u čije ime u svijetu počinilo.

⁴ Ibid. str.8

Moralnost se iznova nakon Drugog svjetskog rata pojavljuje na suđenjima ratnim zločincima, odnosno Nurnberškim procesom, a zatim petnaest godina kasnije i suđenjem Adolfu Eichmannu u Jeruzalemu. Riječ je tada o gotovo teatralnoj moralnosti u kojima se, nekada na gotovo na silu krivnja pokušava dokazati svakome tko je ikada imao dodira s režimom. Na suđenjima se postavlja pitanje udjela krivnje osuđenika u kompletnoj situaciji, odnosno za smrt koliko ljudi su optuženici odgovorni. Nažalost, kao što ćemo vidjeti na suđenju Eichmannu, takva suđenja nerijetko postanu predstavom za cijeli svijet i nerijetko se postavljaju pitanja o ispravnosti suđenja te o njihovoj pravednosti. Ovu tematiku ću pobliže obraditi u drugom dijelu rada, baveći se *Eichmannom u Jeruzalemu*.

2.2. Radikalno zlo. Kant i Arendt.

Immanuel Kant prvi u povijesti filozofije uvodi pojam radikalnoga zla, a u bliskom smislu taj pojam koristi i Hannah Arendt. Kant, na kojega se Arendt najčešće referira u svojem djelu, radikalnim zlom smatra urođeno nagnuće ka usvajanju zle maksime jer je po Kantovom uvjerenju čovjek zao po sebi i to treba prihvatiti kao opće važeću istinu ljudskog života. Zlo ima svoje utemeljenje u slobodi i slobodnoj volji i kao takvo je ljudskoj prirodi urođeno. Hannah Arendt za radikalno zlo uzima totalitarizam, to jest, radikalno zlo jest ono koje posjeduje potpunu moć nad pojedincem u smislu da ga može učiniti suvišnim, ili terminologijom Waltera Benjamina, može ga učiniti golim životom. Totalitaristički režimi nastoje unificirati sve jedinice, čineći ih isprva uzajamno zamjenjivima i naposljetku krajnje irelevantnima. Sredstvima kontrole, propagandom (koja je karakteristična posebice za nacistički režim), tajnim službama, policijom i na razne druge načine ljude se dovodi u stanje konstantnog terora i straha gdje svako isticanje može rezultirati putovanjem u noć i maglu. Kant nalaže da moralno djelovanje ovisi o čovjekovom odnosu prema samome sebi, pa tek onda o drugima, odnosno da ispravan čin proizlazi iz (samo)poštovanja, a ne iz ljubavi (a iz toga nadalje proizlazi primat moraliteta nad legalitetom). Dakle, na neki način slično Nietzscheu, moralnost ne ovisi o vanjskim uvjetima, bilo religijskim bilo državnim zakonima, već samo o našim intrinzičnim pobudama. Arendt prije negoli će se početi baviti objašnjavanjem historijskog razvoja i definicijama

morala i etike, završava prvi dio predavanja definicijom istinskog zla:» ono što uzrokuje nijemu stravu, kada sve što možemo reći jest: to se nije smjelo dogoditi.«⁵

Što se radikalnoga zla tiče, Arendt mu ne daje nikakvu strogo omeđenu definiciju, ali sugerira kako se radi o postupku obezvređivanja svakog čovjeka, odnosno činjenje čovjeka suvišnim, a to se postiže odstranjivanjem spontanosti. Radikalno zlo nema veze sa sebičnošću, niti je riječ o korištenju čovjeka kao oruđa za postizanje neke svrhe. Riječ je o tome da se čovjeka učini izbjeglicom, beskućnikom, što su nacisti činili uvođenjem isprva geta, a zatim i koncentracijskim logorima. Riječ je o pojedincima isprva protjeranima iz Njemačke u države porijekla, koje ih ni same nisu željele, kako Arendt opisuje u *Eichmann u Jeruzalemu*, riječ je o oduzimanju privatnog vlasništva i prodaji ili darivanju tog vlasništva njemačkim generalima, tako da čak i kad bi se ti ljudi vratili (a većina nikada nije) ne bi se imali čemu vratiti. Arendt nadalje navodi tri razine ka radikalnom zlu, odnosno potpunoj dominaciji. Prva razina ili stupanj jest ubijanje pravne osobe, doslovno stavljanje osoba izvan granica prava, kao što su nacisti činili Židovima. Život tih pojedinaca je u pravnom sustavu doslovno ilegalan, barem što se tiče granica Trećeg Reicha. Druga razina je ubijanje moralne osobe, a postiže se ubijanjem svakog političkog protivnika i neistomišljenika. Podsjećam, do srpnja 1933. godine u Oranienburgu, Esterwegenu i Dachau ubijeno je 27 000 političkih zatvorenika. Govorimo o razdoblju šest godina prije početka Drugog svjetskog rata.⁶ Posljednju, treću razinu ka potpunoj dominaciji predstavlja uništenje individualnosti i slobode. Ljudi u logorima nisu osobe imenom i prezimenom, već broj tetoviran na njihovim rukama po dolasku u logor. Spaljena tijela nakon masovne likvidacije nisu pokapana u zasebne grobnice, već su bacana u masovne grobnice poput otpada. Za većinu ubijenih jedva da se zna kad su točno i u kojem logoru ubijeni, a kamoli gdje su im pokopana tijela. Za Arendt, upravo zbog ovakvih (zlo)djela ne možemo više govoriti o samorazumljivom moralnom ponašanju, nema govora o tome da svaka osoba može razlikovati dobro i loše, neovisno o trenutnim zakonima. Od sada, vlast određuje ne samo pravo, već i moral. U tom momentu Arendt nadilazi Kanta. Naime, oboje smatraju da postoji pojedinačna odgovornost za nedjela. Međutim, Kant nikada ne bi prihvatio disperziju krivnje na cijelo društvo, kolektivna krivnja za njega ne postoji i njegova pravila mogu se primijeniti na nedjela manjih razmjera. Ono što se dvadesetom stoljećem događa ipak nam zbog svojih razmjera nameće pitanje kolektivne krivnje zbog kolektivne šutnje.

⁵Arendt, Hannah. *O zlu*. (2003). Zagreb: Naklada Breza. str. 35

⁶<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/political-prisoners>

2.3. Totalitarizam

Hannah Arendt na primjeru nacizma i staljinizma uspostavlja novu definiciju totalitarizma: teorija totalne dominacije putem ideologije i terora.⁷ Arendt ovdje izjednačava desnicu i ljevicu, Hitlera i Staljina, stavlja naglasak na užase tih sistema, ali veću pažnju ipak pridaje nacizmu i holokaustu. Ono što sam već spominjala, a na čemu Arendt u svojoj teoriji inzistira jest gušenje individualnosti. Totalitarističke ideologije dokidaju slobodu mišljenja i zamjenjuju je čistom logikom, što ljude navodi da žive u konstantnom podčinjavanju. Jedna osoba je iznad svih i ona je svemoćna, a ostali moraju slijediti njezinu riječ koja vrijedi više nego bilo koji zakon. Ono što je bitno istaknuti jest da Arendt inzistira na činjenici kako su svi sposobni za zlo, što objašnjava na primjeru nacizma. Naime, podsjeća nas na one ubojice iz Trećeg Reicha koji »ne samo da su živjeli uzornim obiteljskim životom nego su svoju dokolicu rado provodili čitajući Hölderlina⁸« Međutim, svi ti ljudi su doživjeli gubitak integriteta jer su izgubili posve običnu sposobnost za sjećanje i mišljenje.

Nadalje, vrlo bitna stavka koju sam također već u sličnom kontekstu naglašavala jest ubrzanje izvođenja egzekucije. Naime, »ljudska individualnost je prepreka, neugodnost koja se mora iskorijeniti, ukloniti«⁹ Riječ je o ljudima koji su pokušavajući pobjeći od posljedica Prvog svjetskog rata: inflacije, gladi, siromaštva, gospodarskog kraha, glavom bez obzira uletjeli u užas koji će prouzročiti nacionalni osjećaj krivnje koji traje unazad osamdeset godina. U pokušaju izgradnje nove, stabilne strukture došlo je do potpunog urušavanja svijeta kojega smo dotad poznavali.

Logika iza svakog, pa tako i totalitarnog političkog uređenja jest da ono mora ili uspjeti i sagraditi novu državu s novim sustavom vrijednosti, ili pak da mora neslavno propasti, kao što je bilo sa svim revolucijama, pučevima i političkim uređenjima i prije i poslije Trećeg Reicha. Sama pojava takve ideje pokazuje spremnost ljudi na novo uređenje i nadu u boljitak, koja i jeste jedan od razloga tolike podrške koju su ljudi pružali Hitleru. Spomenut ću samo da je 1919. godine, dakle godinu nakon završetka Prvog svjetskog rata od gladi umrlo pola milijuna njemačkih stanovnika, a 1920-ih

⁷Lefort, C. (2011.) Pojam totalitarizma. *Politička misao: časopis za politologiju*, 41, str. 210-229.

⁸ Arendt, H. *O zlu*. str. 61

⁹Kanovan, M. (2002) "Teorija totalitarizma Hane Arendt: preispitivanje", u: Duhaček, D, Savić, O. (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent* Beograd: Beogradski krug., str. 367

gospodarstvo doživljava potpuni kolaps. Ljudska želja za boljitkom u ovakvim uvjetima ne može začuditi. Kao jedini izlaz iz totalitarizma Arendt navodi sposobnost za novi početak, međutim ono što začuđuje i užasava jest činjenica da veliki dio njemačkog stanovništva za vrijeme Hitlerove vladavine ne pokazuje nikakav interes za promjenu. Ona ih ne zanima jer nisu Židovi, Romi, homoseksualci, politički nepodobni, nemaju mentalne ili tjelesne smetnje... Upravo je to ono što užasava, mentalitet ljudi koji su u vrijeme Hitlerove vladavine živjeli u Njemačkoj. U to je li riječ o strahu, indolenciji, zaludnosti ili gluposti ne želim ulaziti, ali smatram da je riječ o fenomenu koji će još dugo biti proučavan u području psihologije, političkih znanosti, povijesti i filozofije.

3. Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla

Suđenje Eichmannu jedan je od najvažnijih događaja u povijesti Izraela. U svibnju 1960. godine agenti izraelske tajne službe Mossad oteli su Adolfa Eichmanna koji se skrivao u predgrađu Buenos Airesa i odveli ga u Jeruzalem na suđenje. Teorija o otmici se pojavljuje kao najlogičnija opcija s obzirom na činjenicu da Argentina i Izrael u to vrijeme nisu imale politiku izručivanja, iako postoje i druge teorije. Zanimljivo je i da je Njemačka (sudeći po dokumentima koje je CIA objavila 2006. godine) dvije godine prije Eichmannova uhićenja znala gdje se on nalazi. Suđenje počinje 1. veljače 1961. godine s pripremljenom optužnicom od petnaest točaka podijeljenih u četiri kategorije: zločini protiv židovskog naroda, zločini protiv čovječnosti, ratni zločini i članstvo u zločinačkim organizacijama. Kasnije je druga kategorija optužnice dovedena u pitanje obzirom da se zločini protiv čovječnosti sude na međunarodnom tribunalu. Odvjetnik obrane bio je Nijemac Robert Servatius što je omogućeno posebnim zakonom da obranu vodi strani državljanin, obzirom da niti jedan izraelski odvjetnik nije htio preuzeti tu ulogu. Suđenje je završeno 15. prosinca 1961., a presuda je bila smrt vješanjem. Servatius i Eichmann su tada uložili žalbu, pa je presuda potvrđena tek u svibnju 1962. Arendt primjećuje kako je Eichmann na vješala otišao vrlo dostojanstveno, no da se pred samo izvršenje pokazala, kako navodi, "groteskna glupost njegovih posljednjih riječi": »Naglasio je da je *Gottgläubiger*, izražavajući na uobičajeni nacistički način da nije kršćanin i da ne vjeruje u zagrobni život. A onda je rekao: "Gospodo, uskoro ćemo se svi ponovo sresti. To je sudbina svih ljudi. Živjela

Njemačka, živjela Argentina, živjela Austrija. Ja ih neću zaboraviti.«¹⁰. Nakon pogubljenja, Eichmann je kremiran i prosut po Sredozemnom moru, kako bi se izbjegla mogućnost da bude pokopan u ijednoj državi.

3.1. Banalnost zla kao produkt ne-mišljenja

Banalnost zla jedna je od najvažnijih teorija filozofije Hannah Arendt. Kroz godine je nerijetko bila krivo protumačena, kao i mnoge druge filozofske i političke teorije, međutim krivnja za to nikako ne leži na samoj Arendt. Banalnost zla termin je koji Arendt ustanovljuje prilikom prisustvovanja suđenju Adolfu Eichmannu 1961. u Jeruzalemu. Ondje Arendt svjedoči kako nikakva posebna mentalna bolest, nikakva nadnaravna zloća nisu potrebne kako bi djelovanje jednog čovjeka poprimilo nezapamćene katastrofalne razmjere. Dok cijeli svijet očekuje da u tom staklenom kavezu na optuženičkoj klupi (stakleni kavez je bio postavljen zbog Eichmannove sigurnosti) sjedi u najmanju ruku oličenje Sotone, svo zlo ovoga svijeta, Arendt na toj klupi vidi običnog birokrata, samo dubok nedostatak mišljenja i prosudbe. Banalnost zla naziv je za Eichmannovo zlo.¹¹ Činjenica o Eichmannovoj odgovornosti ni u jednom trenutku nije upitna, potpis tog čovjeka stoji ispod mnogih dokumenata o istrebljenju i tzv. konačnom rješenju. Ono što postaje pitanjem Arendtčinog razmišljanja jest pitanje Eichmannove savjesti. Naime, na svaku točku optužnice Eichmann je izjavio: » Ne osjećam se krivim u smislu optužnice«¹² čime se automatski postavlja pitanje u kojemu se onda smislu osjećao krivim. Kasnije je Servatius u nekom od intervjua rekao kako se Eichmann osjećao krivim pred Bogom, ali ne i pred zakonom, no to sam optuženik nikada nije izjavio. Doduše, takva izjava je logična jer pred zakonom Trećeg Reicha, po zakonu po kojemu se vodio i po zakonu države u kojoj je nosio čin *Obersturmbannführer*, Eichmann ni nije bio kriv. Arendt kao mogućnost takve Eichmannove obrane nudi i izjavu Theodora Manuza koji je rekao:»Oni koji su danas rekli Eichmannu da je mogao postupiti drugačije jednostavno ne znaju, ili su zaboravili, kako je bilo. Nije htio biti jedan od onih koji tvrde da su ‘’oduvijek bili protiv’’ dok su zapravo revno obavljali ono što im je

¹⁰Arendt, Hannah. *Eichmann u Jeruzalemu*. (2002). Zagreb: Politička kultura, str. 232

¹¹Vila, D. R. (2002) *Savest, banalnost zla i ideja reprezentativnog počinioca*, u: Duhaček, D. Savić, O, (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*. Beograd: Beogradski krug. str. 51.

¹² Arendt, H. *Eichmann u Jeruzalemu* str. 25

rečeno. No, vremena se mijenjaju pa je i on, poput profesora Manuza ‘‘došao do drugačijih uvida’’. Što je učinio, učinio je, nije to htio poricati - dapače, predložio je ‘‘da se javno objesi(m) kao primjer i opomena svim antisemitima ovoga svijeta’’. Time nije mislio reći da zbog ičega žali: ‘‘Kajanje je za malu djecu.’’¹³ Arendt ističe i kako Eichmanna nikada nije uzrujavalo čišćenje poljskih Židova, no čišćenje njemačkih Židova jest, stoga tu izjavu uzima za dokaz postojanja njegove savjesti. Međutim, nakon što je ubojstvo legalizirano (konferencija u Wannseeu 1942. godine - utvrđivanje uništenja Židova na europskom tlu), Eichmann ne vidi nikakvu prepreku u daljnjem izvršavanju svojega posla. Ovo je trenutak u kojemu se točno vidi primat državnog nad moralnim zakonom, sokratovski rečeno, postaje mu bitniji mir sa cijelim svijetom (koji je za njega Njemačka) nego mir sa samim sobom. Na konferenciji u Wannseeu Eichmann se ne susreće ni s kime tko bi proturječio toj ideji, štoviše, dobiva njezinu potvrdu, umiruje savjest jer njegova savjest sada govori istim jezikom kao i savjest uglednika oko njega. Samo pridržavanje zakona i ne-mišljenje bili su dovoljni da se u tom trenutku i u tim okolnostima počnu događati stvari koje će trajno oblikovati ljudsku svijest u budućnosti, svijest koja zna da se takvo što nikada više *ne smije* ponoviti. U ovoj situaciji izvršitelj je banalan, a sam čin je zao, njegovo djelovanje rezultira zlom. Međutim, kako je Arendt istakla u *O zlu*, zlo se ne oprašta djelu nego činitelju, a ovaj zločin je neoprostiv.

Prisustvovanje dugotrajnom suđenju navodi Arendt da konačno i redefinira svoj pojam zla. Naime, sada Arendt navodi kako zlo nikada ne može biti radikalno jer samo njegova suprotnost, dobro posjeduje dubinu, pa dobro može biti i radikalno. Zlo je samo krajnje, ono nema dubinu, nema prizvuk sotonskog djelovanja i nije posljedica djelovanja nekakve nadnaravne sile. Eichmann nije bio zao čovjek, nije bio nadahnut nekim nadnaravnim zlim glasom. Slušao je zakon, isti zakon koji su slušali i ostali dužnosnici Trećeg Reicha, zakon kojega je osmislio čovjek, a ne zloduh. Iza tog zla nema ničega doli čovjeka i to je njegova banalnost, ali u tome leži i sav užas Drugog svjetskog rata.

¹³Ibid, str.28

3.1.1. Inkubacija zla

U ovome dijelu rada govorit ću o inkubaciji zla, a koristeći se kao smjernicom definicijom: » Inkubacija je fenomen koji se javlja čišćenjem javnog prostora od označitelja zla, a koji, upućujući diskurs o zlu na njegove niže instance (nepravdu, nejednakost...), djeluje izmještanjem onog višeg diskursa u mjesta koja se želi (političko-ekonomskom ili kulturno-ideološkom voljom) smatrati zlim. Zlo se inkubira na način da na svojoj izmještenoj poziciji može rasti, i pojaviti se na Zapadu kao oblik reakcije dobrog na zlo i nepodobno, kako bi se medijski reprezentirano zlo moglo usmjeriti na neki narod, pojedinca, civilizaciju ili rasu kao posvemašnje ideološko dobro.«¹⁴ Riječ je dakle, o legitimizaciji nacizma prethodno izravnom dolasku na vlast, kako bi se novi diskurs duboko ukorijenio u svijesti ljudi. Tako se počinju koristiti riječi poput *Sonderbehandlung* (posebni tretman - egzekucija) i *Endlösung* (posljednje rješenje - istrebljenje Židova). Koriste se svojevrsne šifre kako bi se zlo prividno ublažilo i kako bi se moglo legalizirati bez posljedica. Inkubacija zla iskazuje nemogućnost čovjeka da se bori protiv njega, pa ga pokušava kultivirati, zajedno sa svim njegovim izdancima i realizacijama u društvu.¹⁵ Naime, dokle god se zlo promatra kroz prizmu metafizike, ono se smatra nečim misterioznim, ali za Arendt zlo, osim u osnovnoj razlikovnoj postavci dobro-zlo nema nikakvo metafizičko utemeljenje, ono je u potpunosti etičko. Inkubacijom, tj. dehumanizacijom počinitelja, dehumaniziraju se i žrtve. Eichmann kao i ostali visoki dužnosnici Reicha imao je moralnu dužnost prema svima osim prema logorskim zatvorenicima koji su dehumanizirani već prilikom uspostave režima. Zbog zakona koje poštuju, Eichmann, Hoss i mnogi drugi dužnosnici Reicha ne mogu se poistovjetiti sa svojim žrtvama od kojih ih osim nacionalnosti i vjerskih uvjerenja apsolutno ništa ne razlikuje. Kao što u *Epilogu* Arendt naglašava, suđenje Eichmannu nije suđenje njegovoj osobi već cijelom nacističkom režimu kako bi se postigla pravda, ili radije njezin privid (na nekoliko mjesta u knjizi Arendt upozorava na upitnost pravne pravilnosti postupka). Eichmann je samo mali kotačić u cijelom sistemu konačnog rješenja jer da on nije obavio taj posao, netko drugi zasigurno bi, a samim time što je kotačić i Eichmann je u totalitarizmu dehumaniziran.

¹⁴Vuger, D. (2015.) *Inkubacija zla: zlo kao problem mišljenja I prakse*. Zagreb: Odsjek za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Str. 14 – 15

¹⁵Ibid.

3.2. Recepcija

Prije objavljivanja svojih zapisa sa suđenja Eichmannu, Arendt je važila za izrazito odobranu humanistkinju svojega doba. Međutim, niti jedan ikada objavljen osvrt na to suđenje nije podigao prašinu kao njezin. Javnost joj je zamjerala tri elementa: koncept Eichmanna kao banalnog, njezina kritika upućena ulozi Izraela te opis uloge koju je židovski narod odigrao u tome suđenju. Prozivali su ju mrziteljicom Židova (podsjećam, i sama je te vjeroispovijesti), neprijateljicom Izraela, zamjerali su joj navodni manjak empatije za žrtve holokausta, a posljedično niti jedno njezino djelo nije prevedeno na hebrejski sve do 1999. Ono što je kasnije dokazano i bitno je imati na umu dok čitamo ovo djelo je da Hannah Arendt nije branila Adolfa Eichmanna, niti je osporavala tragične posljedice njegovih djela, nije tvrdila niti da nije riječ o antisemitu niti je smatrala da ga ne treba smaknuti. Naime, inzistirala je isključivo na tome da njegova djela nisu bila niti sadistička niti monstruoza, što ima smisla ako njegova djela usporedimo s primjerice Irmom Grese. Ukoliko razumijemo Eichmannov slučaj možemo shvatiti i širu sliku o prirodi zla. Neovisno o tome smatramo li da je Arendt bila u pravu u svojim razmatranjima o Eichmannu, neporecivo je da je upravo tim razmatranjima dospjela do revolucionarnog razmišljanja o teoriji zla.

Nastavno na navodnu kritiku Izraela i židovskog naroda, kritika pravnog konteksta čitavog procesa zapravo samu sebe pobija. Jer, iako autorica nije u potpunosti zadovoljna izvođenjem suđenja, uvjerena je i da drukčijeg rješenja nije bilo. Još je jedan element uzbudio duhove, a riječ je o nabranjanju ne samo izdvojenih slučajeva, već prakse suradnje židovskih vođa s onima koji su se profesionalno bavili njihovim istrebljenjem.¹⁶ Tako nastaje teorija o Arendt kao *Selbsthaß*, samomrziteljici, Židovki koja mrzi Židove, a što nije tek za tu priliku nastao pojam. Upravo suprotno, Arendt se buni protiv razmatranja tzv. mentaliteta geta kao jedinstveno židovskog fenomena, kao što se buni i protiv nečije skandalozne zamisli da čitavom narodu pripiše podsvjestan nagon prema smrti, a po uzoru na Freuda, a što su joj kasnije predbacivali. Arendt se u *Post scriptum* knjige osvrće na kritike svog djela za koje smatra da “izlaze iz fotokopirnog stroja“, pa su iz Amerike prenesene u Englesku, a zatim i u ostatak Europe, gdje knjiga još nije ni bila prevedena, dakle kritika je ukorijenjena u javnom mnijenju

¹⁶Puhovski, Ž. *Pogovor u Arendt, H. Eichmann u Jeruzalemu*

i prije negoli je itko imao priliku pročitati djelo. Radi se o buci usredotočenoj na predodžbu o knjizi koja “nikada nije bila napisana i na teme koje ne samo da nisam spomenula nego mi uopće nisu bile na pameti.”¹⁷ Nadalje, Arendt navodi da ako se ovo njezino djelo gleda na bilo koji način osim kao izvještaj sa suđenja, dakle ukoliko se suđenik uzima kao simbol, nije se zatim ni teško (štoviše, jedino je logično) prikloniti tezi obrane kako je Eichmann izveden pred lice pravde jer se tražio “žrtveni jarac” za SR Njemačku, za sve događaje i sve njihove uzroke, dakle za antisemitizam i totalitarizam u cjelini.¹⁸ Nadalje, Arendt tvrdi kako Eichmann nikako nije bio glup, samo nepromišljen i izuzetno marljiv, a ta ga je marljivost dovela do čina dopukovnika SS-a. Navodi kako je, kao što sam već navodila, element Eichmannove krivnje uveliko upravo u ne-mišljenju, u pukom izvršavanju naredbi kakve god da one bile, a s druge strane ga je upravo ta beskompromisnost dovela do visoke pozicije u nacističkoj hijerarhiji.

4. Krivnja

Jedna od bitnih tema vezanih uz holokaust je i tema krivnje, odnosno pitanje dokle seže krivnja za zločine počinjene u Drugom svjetskom ratu. Arendt kaže da danas kolektivna krivnja, kao i kolektivna odgovornost ne postoje, jer kad bi postojale nitko nikada ne bi bio ni kriv ni nevin.¹⁹ S druge strane, mora postojati politička odgovornost koja postoji neovisno o djelima pojedinaca te skupine, kao što i svaka vlada preuzima na sebe odgovornost za postupke i odluke svojih prethodnika. Svaki novi naraštaj živi opterećen grijesima svojih otaca, međutim oni se ne mogu sagledati nikako drugačije doli opet iz metafizičke perspektive. Dakle, ono što se iz današnje perspektive naziva “kolektivnom njemačkom krivnjom” potpuno je besmisleno jer »moralno gledano, gotovo je jednako pogrešno osjećati se krivim ako ništa konkretno nismo učinili, koliko i osjećati se slobodnim od svake krivnje ako smo za nešto doista krivi«²⁰ Ono što smatram izrazito zanimljivim problemom za razmatranje jest pitanje dokle seže krivnja po pitanju nacističkog režima, ukoliko strogo slijedimo zakone. Ukoliko zakone nemamo namjeru strogo slijediti onda cijela polemika zadobiva labilnu

¹⁷Arendt, H. *Eichmann u Jeruzalemu*. (2002.) Zagreb: Politička kultura

¹⁸Ibid.

¹⁹ Ibid. str 272.

²⁰ Ibid. str. 273

strukturu, ali isto toliko labilnom postaje i pravna država. Problem sezanja krivnje prikazat ću sljedećim primjerom: za vrijeme nacističkog režima postoji svojevrsna hijerarhija i u logorima, pa tako postoji i titula "Kapo", a riječ je o židovskom zatvoreniku postavljenom iznad ostalih Židova kako bi nadzirao prisilni rad i vodio neke manje administrativne poslove. Naspram drugih imali su neke povlastice poput civilne odjeće i zasebne sobe, a bili su i pošteđeni prisilnog rada i nisu bili tjelesno kažnjavani. Nerijetko je njihov "administrativni posao" uključivao i slanje ljudi u plinske komore. Za usporedbu s druge strane uvodim njemačkog vojnika koji se "morao" javiti u vojsku, obzirom da je njemački zakon nalagao mobilizaciju svih zdravih muškaraca između 20 i 45 godina starosti. Recimo da je neki od tih vojnika (a mnogi činjenično jesu) bio zadužen za odstrjel Židova u nekom od dvadeset glavnih koncentracijskih logora. Postavlja se vrlo jasno pitanje - koji od ova dva čovjeka na sebi nosi djelomičnu krivnju za holokaust? Kapu za neposlušnost slijedi kazna ubojstva, kao što je i za dezerterstvo propisana smrtna kazna. Dakle, obojica svoj posao rade pod svojevrsnom prisilom. Ukoliko se složimo da su obojica kriva, dolazimo do pojma kolektivne krivnje kojeg Arendt strogo odbacuje. Ako pak kažemo da jedan jest, a drugi nije kriv, sudimo onako kako su sudili i nacisti - na osnovu nacionalne pripadnosti. Naposljetku, ako se složimo da obojica nisu krivi, logičkim slijedom minimalno 80% poslijeratno osuđenih nacista trebamo smatrati krivo optuženima. Ovakva pitanja, samo s drugim primjerima nerijetko su postavljana u posljednjih osamdeset godina, ali nikad nije postignut nikakav konsenzus o krivnji. Sve do 2011. godine u svim slučajevima okrivljeni su ili počinili ubojstvo ili su bili izravno odgovorni za ubojstva. Međutim, 2011. se odvija suđenje Johnu Demjanjuku, bivšem čuvaru u Sobiboru koji je optužen za odgovornost za smrt 28 060 ljudi u plinskim komorama, od ukupno 200 000 ubijenih u tom logoru. Demjanjuk je rođen u Ukrajini i pod Sovjetima sudjeluje u ratu do 1942., kada ga nacisti zarobljavaju i kao ratnom zarobljeniku mu daju poziciju čuvara u Sobiboru. Nikada nije dokazano da je sudjelovao u bilo kojem ubojstvu od 28 060 za koje je optužen, a sam se nikada nije izjasnio kao čuvar već kao ratni zatvorenik i žrtva. Čini se da će pitanje jednakosti i pravednosti na suđenjima povezanim s Drugim svjetskim ratom biti donekle riješeno tek kada umre zadnji preostali preživjeli, jednako kao što kažu da rat prestaje tek kad umre posljednji unuk osobe koja je taj rat doživjela.

5. Zaključak

Pojam zla u filozofiji Hannah Arendt kao da nastaje iz potrebe da pokaže kako nijedan od filozofa koji nije doživio užase Drugog svjetskog rata nije u stanju iznijeti pravilnu definiciju zla. Zašto? Zato što se zločini počinjeni u tome razdoblju smatraju daleko najbrutalnijima upravo zbog tog izraženog elementa manjka mišljenja i svijesti. Uvodeći pojam *banalnost zla* postavlja revolucionarnu tezu u povijesti filozofije govoreći kako najveće zlo upravo može biti najobičnije. Eichmann, kojega su smatrali arhitektom zla, čovjek koji je odgovoran za ubojstvo više milijuna Židova (što je zločin ako ničim drugim, a onda brojem žrtava, nezapamćen u povijesti čovječanstva) za Arendt je najobičniji birokrat, prosječan i ni po čemu ga ne biste primijetili u gomili. U tome i leži zastrašujuća banalnost zla jer zlo se ne krije u tami s rogovima i zlim smijehom, ono je svuda oko nas i potrebno je samo nekoliko olakotnih okolnosti kako bi se oslobodilo, potrebno je samo malo ne-razmišljanja da bi čovjek, po svojoj *dužnosti* počinio zločine nezapamćenih razmjera. Arendt kaže kako bi bilo najlakše čovjeka poput Eichmanna automatski otpisati kao monstruma, zločinca, ali to bi ju itekako omelo u njezinoj spoznaji. Da se priklonila mišljenju većine, mišljenju koje je tada bilo vezano za svakog nacista koji je doživio suđenje, teorija o banalnosti zla nikada ne bi ugledala svjetlo dana. A riječ je, koliko god se njezini suvremenici bunili protiv toga, o jednoj od najbitnijih humanističkih teorija dvadesetog stoljeća. Riječ je o teoriji koja nas zaprepastava upravo zato što nas je strah toga da zlo može biti obično jer lakše je živjeti ako se zlo sagleda kao nešto onostrano, nešto što mogu činiti psihopate ili urođeno zli ljudi. Obično zlo, banalno zlo koje izjednačava Eichmanna s bilo kojim drugim birokratom njegovog doba, koje nam govori da je svatko od nas sposoban učiniti takvo zlo ukoliko ne koristimo sposobnost mišljenja ono je što nas iznova užasava. Za vrijeme suđenja Izraelci su Eichmanna dali na procjenu šestorici psihologa i niti jedan nije uočio psihopatske crte ličnosti, nije u njemu bilo narcizma niti osjećaja superiornosti. Smatrao je sebe samo za čovjeka koji radi svoj posao i to je u neku ruku i bio jer da je drugačijim spletom povijesnih okolnosti projekt Trećeg Reicha uspio, Eichmann bi bio slavljen kao jedna od najzaslužnijih osoba. Po zakonima države kojoj je služio, radio je apsolutno sve legalno. Ipak, sve to ga ne lišava odgovornosti, mogao je reći ne, pa iako će većina pod terorom pokleknuti, mogao se usprotiviti. Problem koji se pojavljuje u toj mogućnosti vrlo je jednostavan – da nije to učinio

Eichmann, učinio bi netko drugi. Veličina teze Hannah Arendt leži u tome što nas upozorava na zlo koje postoji u svakome od nas, barem njegova potencija i upozorava nas da u svakome trenutku možemo stajati pred izborom koji se može u jednom trenutku činiti bezazlenim, a u drugome nas može zauvijek obilježiti kao definiciju zla.

Popis literature:

1. Arendt, H. (2002) *Eichmann u Jeruzalemu - Izvještaj o banalnosti zla*. Zagreb: Politička kultura
2. Arendt, H. (2003) *O zlu*. Zagreb: Naklada Breza
3. Čačinović, N. (2006). *Pogovor u O zlu*, Arendt, Hannah. Zagreb. Naklada Breza
4. Kanovan, M., '(2002) "Teorija totalitarizma Hane Arendt: preispitivanje", u: Duhaček, D., Savić, O. (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*. Beograd: Beogradski krug
5. Lefort, C. (2011) Pojam totalitarizma. *Politička misao: časopis za politologiju*, 41
6. Puhovski, Ž. *Pogovor u Arendt, H. Eichmann u Jeruzalemu*
7. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/political-prisoners> Pristup: 30. kolovoza, 2019.
8. Vila, D. R. (2002) Savest, banalnost zla i ideja reprezentativnog počinioca, u: Duhaček, D. Savić, O. (ur.), *Zatočenici zla: Zaveštanje Hane Arent*. Beograd: Beogradski krug
9. Vuger, D. (2015.) *Inkubacija zla: zlo kao problem mišljenja I prakse*. Zagreb: Odsjek za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu